

УДК 340; 340.153; 34 (091)

*Тетяна Іванівна Бондарук,
старший науковий співробітник
відділу історико-правових досліджень
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
кандидат юридичних наук
ORCID: 0000-0003-0566-9857*

ПРАВОУТВОРЮВАЛЬНИЙ ПРОЦЕС НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ XV–XVII СТ.: ІНСТИТУТИ І ПРОЦЕДУРИ

Постановка проблеми. Правоутворення є однією з засадових категорій як історико-правової, так і правової науки загалом. Правоутворювальний процес є концентрованим відображенням правових цінностей, правових інтересів, правової ментальності й менталітету, зрештою, відчуття права суспільства. Важливе значення його аналіз має для відтворення історико-правової реальності, зокрема, на українських землях XV–XVII ст., коли усталювалися правові практики і стратегії та утверджувалися правові канони українського соціуму. У зв'язку з цим значний пізнавальний потенціал має дослідження організації сеймів і сеймиків та їх функціонування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загальнотеоретичним проблемам спеціального процесу правоутворення присвячені праці Є. Бурлая, Т. Дідича, Н. Душек, П. Рабіновича, О. Скакун, Т. Тарахонич. Деякі його аспекти та особливості висвітлені у працях Л. Луць, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко. Значними щодо досліджень середньовічних і ранньомодерних процесів є напрацювання української історичної науки. Тут слід відмітити праці О. Вінниченка, М. Крикуна, П. Кулаковського, Н. Старченко, В. Михайловського. Базовим є комплексне дослідження історії парламентаризму на українських землях у 1386–1648 роках, здійснене провідними українськими істориками ранньомодерної доби [4]. Спробою адаптації здобутків теоретико-правової та історичної науки для історико-правових досліджень є праці Т. Бондарук [1, с. 52–65, 70–78], у яких пропонується інструментарій аналізу процесу правоутворення для відтворення історико-правової реальності.

Мета статті. Метою цієї статті є висвітлення деяких особливостей правоутворювального процесу на українських землях у відповідний період, який набув прояву у феномені сеймикування.

Основні результати дослідження. Поява органів шляхетського самоуправління стала наслідком поширення на територію України коронної системи адміністративно-територіального й судового устрою. У сер. 1430-х років це відбулося в Галицькій Русі та Західному Поділлі, що перетворилися на Руське і Подільське воєводства. Протягом 1565–1566 років польський адміністративно-територіальний і судовий устрій був запроваджений в українських воєводствах Великого князівства Литовського: Волинському, Київському та Брацлавському.

Внаслідок адміністративної реформи, проведеної напередодні Люблінської унії, й розділення земель на воєводства та повіти, до складу Речі Посполитої українські землі увійшли у складі 8 воєводств: Руського (Галичини), Белзького, Подільського, Волинського, Підляського, Берестейського, Брацлавського, Київського, Чернігівсько-Сіверського (з 1619 р.) воєводств з усіма правами давніх коронних воєводств та водночас зі «своїм правом».

Таким «своїм правом» був насамперед Литовський статут 1566 року (Статут Великого князівства Литовського), або т. зв. Волинський статут. Саме ним була запроваджена дволанкова система державного упорядкування: вальний сейм і повітові сеймики. Так, відповідно до арт. 6 розд. III вальний сейм мав скликатися «з потреб держави, за радою рад наших того ж панства. Або за проханням лицарства...завжди, коли тільки на те буде потреба». «Для ліпшого порядку у всіх справах і в потязі до справедливості і захисту, аби на сеймиках потреби земські ставилися і розглянуті були» арт. 5 розд. III передбачалося скликання «листами нашими сеймиків повітових, з назвою

тих місць і воєводств... Не найближчий час, тільки за чотири тижні перед сеймом великим. На ті сеймики мають з'їжджатися і бути ті воєводи і каштеляни, вярники земські, так само як князі, пани, шляхта того ж повіту і воєводства і говорити про ті справи і потреби земські, з якими вони на місцях наших ознайомлені будуть і мати свою думку теж про свої і всі потреби земські і земель... і, погодившись, всі однотайним рішенням мають обирати послів своїх... по дві особи, послати їх на сейм, ознайомивши і вручивши те все їм, про що розповідати з листами нашими господарськими і теж у всіх потребах, радити, розповідати і вирішувати мають, даючи їм силу на тому вальному сеймі».

Сейм, отже, ставав місцем станової репрезентації регіональних еліт на загальнодержавному рівні. Сталість подібного типу зібрань і комунікації верховного володаря зі своїми підданими протягом тривалого часу, зазначає В. Михайловський, витворили певні уявлення у шляхетському середовищі про надзвичайну важливість такого органу, як сейм [4, с. 40], тим більше, що шляхта як «політична нація» мала свою мережу регіональних і самоврядних органів.

Так, з 1569 року на українських землях Речі Посполитої діяло дев'ять сеймиків: у Вишні (нині – м. Судова Вишня) від Львівської, Перемишльської й Сяноцької земель Руського воєводства, у Холмі (нині – м. Хелм, Польща) – Холмської землі, у Галичі – Галицької землі, у Кам'янці (нині – м. Кам'янець-Подільський) – Подільського воєводства, у Белзі – Белзького воєводства, у Луцьку – Волинського воєводства, у Житомирі – Київського воєводства, у Брацлаві, а з 1598 року – у Вінниці – Брацлавського воєводства, у Чернігові (згодом, внаслідок Хмельниччини та постанов Гетьманської держави, перенесено 1659 року у Володимир, подекуди – і в ін. містах [5, с. 490].

Лаконізм нормативних приписів досьгодні зумовлює дискусії щодо видів і компетенції сеймиків. Так, дослідники вирізняють звичайні, або ординарні, сейми, а від 1613 року надзвичайні, або ж екстраординарні, що відбувалися за скороченою процедурою. Вибори нового володаря виокремили нові типи зібрань – конвокаційний та елекційний сейми. Разом із коронацією новообраного володаря відбувався коронаційний сейм у Кракові. Що ж до сеймиків усталеною на сьогодні є позиція польського дослідника А. Літинського: сеймик був один, але мали місце різні види за своєю метою шляхетських зібрань під час сеймиків [2].

Загалом унікальність сеймику полягала в тому, що це представницький шляхетський орган; добровільне зібрання шляхти певної землі, воєводства чи провінції; інституція місцевого шляхетського самоврядування; не мав адміністративної влади на місцях чи в сфері судочинства. Сеймикування ж стало головним механізмом участі шляхти в політичному та правовому житті держави.

Як зазначає П. Кулаковський, до 1578 року в українських воєводствах діяли лише передсеймові та виборні (елекційні) сеймики [2].

Важливими процесуальними аспектами сеймикування (а саме таку назву в літературі отримала діяльність сейму і сеймиків) був обмін запитами і відповідями: господар у листах ставив питання, що мають бути розглянуті на сеймі, шляхта на сеймиках мала сформулювати своє бачення відповідей та водночас поставити свої питання. Цікаво, що Третій ЛС детальніше унормував обіг господарських листів, зобов'язавши «до кого здавна листи сеймові з канцелярії нашої посилалися, до домів їхніх мають носити... а для всіх взагалі у містах, у містечках наших, на торгах і при костелах парафіяльних сповіщати і копії з листів наших прибивати» (арт. 6 розд. III), очевидно, у такий спосіб намагаючись максимально легітимізувати майбутні сеймові постанови.

Отже, ЛС закріплювалася система упорядкування державного життя з обов'язковим взаємозв'язком між ними, ключовим елементом якої були сеймики.

Докладний аналіз організації роботи сеймових зібрань українських воєводств у 1569–1648 роках здійснив О. Вінниченко [4, с. 101–181]. Серед іншого важливими для нашого дослідження є такі твердження дослідника.

Щодо представництва заведено вважати, що в сеймиках могли в середньому брати участь від кількох десятків до кількох сотень шляхтичів. Ключову роль у роботі сеймових зібрань відігравав виборний керівник – сеймовий маршалок, інститут якого усталився у першій половині XVII ст. До його обов'язків, окрім підписання ухвалених на сеймиках документів, належало забезпечення виконання прийнятих рішень зазвичай шляхом видання відповідних документів від імені сеймика (універсалів, атестацій, свідоцтв, квітів тощо); подання сеймових постанов до гродських (земських) канцелярій для внесення в актові книги тощо. Нерідко маршалки обиралися

послами на сейм, поборцями податків, депутатами «до коректури права» тощо, що підвищувало їх роль і приводило до змагань за цю посаду.

Найважливішими з огляду повноважень і шляхетського представництва є передсеймові та післясеймові сеймики, які, разом з вальним сеймом, забезпечували дію державного механізму Речі Посполитої і відповідно значною мірою унаочнювали перебіг правоутворювального процесу.

Аналізуючи передсеймові сеймики – найдавніший тип сеймових зібрань та ключовий елемент у представницькій системі Речі Посполитої, дослідник зазначає, що саме вони виконували роль головних публічно-політичних інституцій, які відкривали пересічному шляхтичу можливості для реалізації політичних прерогатив, виборених рицарським станом [4, с. 133].

До їх компетенції належало обрання послів на сейм, обговорення королівської легації, визначення питань загального і місцевого значення, які, на думку сеймика, потребують обговорення на сеймі, укладення і схвалення інструкції послам, подекуди вирішення місцевих питань насамперед у податково-фінансовій сфері. Оформлення результатів обговорення, як правило, затяжного й контроверсійного, відбувалося у досить формалізованому порядку, а робота сеймиків мала тенденцію до чіткішого впорядкування. Про значну увагу шляхетського соціуму до сеймових процесів свідчить створення 1591 року післясеймових сеймиків. На них заслуховувався звіт послів про роботу сейму та їхню діяльність, приймалася ухвала щодо виконання сеймових постанов, обиралися безпосередні виконавці постанов (поборця, ротмістра, комісарів та ін.). Відповідно видалялися три різновиди післясеймових сеймиків: звітні (реляційні), «ухвальні» та виборчі [4, с. 147]. Проведення таких сеймиків, окрім бажання шляхти контролювати роботу сеймів, часто присвячувалися вирішенню різних питань, зокрема й фінансового характеру. З часом відбувалося розширення компетенції післясеймових сеймиків: на них не лише підтверджувалися сеймові ухвали, а й стали залишати за собою остаточне рішення у сфері локального самоуправління, займалися різноманітними справами та видавали різноманітні документи [4, с. 153]. Щоправда, з часом усталилася практика обговорення й вирішення питань, пов'язаних із місцевим самоврядуванням і публічним життям землі (воєводства) і на депутатських сеймиках [4, с. 159].

Окреме місце посідає такий вид зібрань, як шляхетський з'їзд. Маючи okazальний і неформальний характер, вони, як частина палітри сеймових зібрань, сприяли укоріненню в соціумі комунікаційних практик, включеності шляхти в публічне життя та її політичну емансипацію.

Ще більший вплив на таку емансипацію мали сеймики періодів безкоролів'я, коли практика тодішнього творення воєводських конфедерацій і каптурових судів підсилювала самоврядні й правотворчі амбіції шляхти, часто перебираючи на себе функції вального сейму.

Отже, навіть схематичний огляд дає змогу сформулювати деякі тези.

Аналіз сеймового руху, або сеймикування, з огляду на палітру питань, які вирішувались, дає змогу виявити щонайменше такі основні закономірності виникнення й розвитку права, як загальні (загальносоціологічні) та когерентні (економічні політичні, культурні, соціальні) фактори та зворотний вплив права на них.

На українських землях запровадження сеймиків відбувалося протягом значного хронологічного проміжку. Найраніше це відбулося в регіонах, які включено до складу Польського королівства у XIV–XV ст. Від 1566 року сеймики діяли у Брацлавському, Волинському, Київському, а від 1635 – у Чернігівському воєводствах. О. Вінниченко пише, зокрема, про 57 сеймів і відповідно передсеймових сеймиків, які відбулися упродовж 1576–1647 років.

Власне можна говорити про майже трьохсотлітню практику упорядкування державного й правового життя, важливою складовою якого було правоутворення. Як відомо, його важливою ознакою є як перманентність (адже право відтворюється постійно) та «кругообіг», який відбувається у спонтанний та раціонально-організований спосіб. Його наслідки, зокрема, демонструє така важлива складова сеймикування, як процедура «листи-інструкції-реляції».

Матеріали сеймів і сеймових зібрань містять свідчення і щодо одного з наріжних каменів правоутворення – його ціннісного контексту. Адже під час узгоджень, конфліктів, спільних дій, обміну знаннями між людьми, взаємних стосунків і дій виникає ієрархія цінностей, яка є оптимальним виразом інтересів усього шляхетського соціуму. Застосовуючи часом протилежні поведінкові стратегії – співробітництва, солідарності та суперництва, протистояння, агресії – учасники сеймикування витворювали як солідарне право – право, яке забезпечує взаємоузгоджені інтереси

учасників правового обміну й набуває основних якостей на підставі цієї солідарності, так і право конфліктне, в основі якого, за Л. Козером, насамперед боротьба за цінності й претензії на певний соціальний статус, владу і недостатні для всіх матеріальні та духовні блага і, врешті-решт, боротьба за право. В ідеалі «юридизація конфлікту не підкорює собі життя, не уніфікує різні інтереси, а лише виявляє необхідні загальні умови для рівного справедливо узгодженого прояву відмінностей» [3, с. 155].

Висновки. Попри всю специфіку сеймикування (васально-кланові залежності, магнатське лобі тощо), можна стверджувати, що саме воно, як і інститути сейму і сеймиків, забезпечуючи залученість значного шляхетського загалу та комунікацію між володарем і шляхтою, було дієвим способом упорядкування, зокрема, правового життя, невід’ємною складовою якого є правоутворення.

Список використаних джерел

1. Бондарук Т. І. Історико-правові есе / відп. ред. професор І. Б. Усенко; НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. Київ: ОЛДІ-ПЛЮС, 2017. 238 с.
2. Кулаковський П. Земські сеймики як орган шляхетського самоуправління в др. пол. XVI – перш. пол. XVII ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. 1999. Вип. VII. URL: istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/7/.kulakovskiy.pdf
3. Нерсисянц В. С. Юридический конфликт: процедуры разрешения. Москва, 1995. 453 с.
4. «Прикладом своїх предків...». Історія парламентаризму на українських землях у 1386–1648 роках: Польське Королівство та Річ Посполита / Віталій Михайловський, Олексій Вінниченко, Ігор Тесленко, Петро Кулаковський / за ред. Віталія Михайловського. Студії з історії парламентаризму на українських землях у XIV–XX ст. Том I. Київ: Темпора, 2018. С. 101–180. 384 с. з іл.
5. Сас П. М. Сеймики. *Енциклопедія історії України*: Т. 6: Ла-Мі / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ, 2009.

References

1. Bondaruk T. I. Istoryko-pravovi ese / Vidp. red. profesor I. B. Usenko; NAN Ukrainy, Instytut derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho. Kyiv: OLDI-PLIUS, 2017. 238 s.
2. Kulakovskiy P. Zemski seimyky yak orhan shliakhetskoho samoupravlinnia v dr.pol. XVI – persh.pol. XVII st. *Naukovits pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho derzhavnoho universytetu*. 1999. Vyp. VII. URL: istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/7/.kulakovskiy.pdf
3. Nersesians V. S. Yurydycheskyi konflikt: protsedury razresheniya. Moskva, 1995. 453 s.
4. «Prykladom svoikh predkiv...». Istoriia parlamentaryzmu na ukrainskykh zemliakh u 1386–1648 rokakh: Polske korolivstvo ta Rich Pospolyta / Vitalii Mykhailovskyi, Oleksii Vinnychenko, Ihor Teslenko, Petro Kulakovskiy / Za red. Vitaliia Mykhailovskoho. Studii z istorii parlamentaryzmu na ukrainskykh zemliakh u XIV–XX st. Tom I. Kyiv: Tempora, 2018. S. 101–180. 384 s. z il.
5. Sas P. M. Seimyky. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*: T. 6: La-Mi / Redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in. Kyiv, 2009.

Бондарук Т. І. Правоутворювальний процес на українських землях XV–XVII ст.: інститути і процедури

У статті робиться спроба висвітлення деяких особливостей правоутворювального процесу на українських землях у відповідний період, який набув прояву у феномені сеймикування. Зокрема, наводяться кількісні, хронологічні та сутнісні характеристики сеймів і сеймиків, описуються деякі особливості сеймикування. Звертається увага на унікальність сеймику як представницького шляхетського органу, добровільного зібрання шляхти певної землі, воєводства чи провінції; інституція місцевого шляхетського самоврядування, яке не мало адміністративної влади на місцях чи у сфері судочинства. Сеймикування ж визначається головним механізмом участі шляхти в політичному та правовому житті держави.

На основі цього робиться висновок про можливість виявлення основних закономірностей виникнення і розвитку права, про тривалість та перманентність правоутворювального процесу. Аналізується його ціннісний контекст, способи «юридизації конфлікту», залученість до правоутворювального процесу значного шляхетського загалу, комунікацію між володарем і шляхтою було як дієвим способом упорядкування, зокрема, правового життя, невід’ємною складовою якого є правоутворення.

Ключові слова: правоутворення, сейми, сеймики, сеймикування, Литовський статут, шляхта, коронне право, самоврядування, право.

Bondaruk T. I. The law-making process in the Ukrainian lands of the XVth-XVIIth centuries: institutions and procedures

Legal formation is one of the basic categories of both historical and legal science and legal science in general. The law-making process is a concentrated reflection of legal values, legal interests, legal mentality and mentality, ultimately the sense of right of society. His analysis is important for the reproduction of the historical and legal reality, particularly in the Ukrainian lands of the 15th-17th centuries, when legal practices and strategies were established and the legal canons of Ukrainian society were established. In this connection, the study of the organization of Diets and Diets and their functioning has significant cognitive potential.

The purpose of this article is to highlight some features of the law-making process on Ukrainian lands in the relevant period, which manifested itself in the phenomenon of seymikation – participation in Sejms and sejmiks. The appearance of noble self-government bodies was a consequence of the spread of the crown system of administrative-territorial and judicial system to the territory of Ukraine. As a result of the administrative reform carried out on the eve of the Union of Lublin and the division of lands into voivodeships and counties, Ukrainian lands became part of the Polish-Lithuanian Commonwealth as part of 8 voivodeships, with all the rights of the ancient crown voivodships and at the same time with «their own rights».

Such «own right» was primarily the Lithuanian Statute of 1566 (Statute of the Grand Duchy of Lithuania) or the so-called Volyn statute. It was he who introduced the two-tier system of state organization: the general Sejm – the place of state representation of regional elites at the national level, and the poviat sejmiks – representative bodies of the nobility. Participation in seyms became the main mechanism for the participation of the nobility in the political and legal life of the state.

Despite all the specifics of sejmik (vassal-clan dependencies, tycoon lobby, etc.), it can be argued that it, as well as the institutions of the Sejm and sejmiks, ensuring the involvement of a significant nobility and communication between the lord and the nobility, was an effective way of organizing, in particular, rightful life, the main component of which is law-making.

Key words: legal formation, Sejm, sejmiks, sejmikation, Lithuanian statute, nobility, crown law, self-government, law.

DOI: 10.33663/2524-017X-2023-14-201-205